

ALEKSANDRA KONDRAT

e-mail: moskwa.ros@gmail.com

Recenzja monografii zbiorowej: Anna Batory, Elwira Brygoła, Piotr Oleś (2016), *Odsłony tożsamości*. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, ss. 404

Człowiek jest inwalidą swoich wyższych sił. Polem działania człowieka jest świat, otwarty porządek niewiadomych – człowiek liczy się z jego ukrytymi możliwościami i właściwościami, pogrąża się wciąż na nowo w jego niewyczerpanym bogactwie, w swoich planach jest zawsze narażony na niespodzianki ze strony świata (Plessner, 1998).

Recenzowana przeze mnie publikacja, a początkowo już sam jej tytuł – *Odsłony tożsamości* – niesie ze sobą metaforyczne, a zarazem mgliste (wstępne) przeświadczenie, że tożsamość stanowi konstrukt, którego nie da się ostatecznie zdefiniować, czytelnik zaś pozostanie sam na sam z mnogością teorii, pytań oraz niedopowiedzeń, które niekoniecznie „rozjaśniają ludzką egzystencję” (Jaspers, 1990). Nic bardziej mylnego. Autorzy monografii: Anna Batory*, Elwira Brygoła** i Piotr Oleś*** przedstawiają odbiorcy nie tyle wachlarz perspektywicznych teorii, koncepcji i założeń, co zbiory rozmaitych

definicji i rozwiązań, zarówno teoretycznych, jak i praktycznych (empirycznych), które mają przyczynić się do poszerzenia refleksji na temat rozwoju i regresu tożsamości, a także samoświadomości i rozwoju osobowego oraz społecznego. Warte podkreślenia jest również to, że autorzy *Odsłony tożsamości* stosują język zrozumiały dla szerszego grona osób, nie jest on „przesiąknięty” całkowicie specjalistycznymi sformułowaniami. Publikacja ta może uświadomić czytelnikowi, że tożsamość wpisuje się w całość kształtu rozwoju życia człowieka, bowiem definiowanie siebie stanowi fundament na drodze do samopoznania i autorozwoju (zob. Mindell, 1999).

* Dr Anna Batory – adiunkt w Zakładzie Psychologii Osobowości, w Instytucie Psychologii Stosowanej Akademii Pedagogiki Specjalnej im. Marii Grzegorzewskiej w Warszawie. Jest współredaktorką publikacji *Tożsamość i jej przemiany a kultura*.

** Dr Elwira Brygoła – adiunkt w Katedrze Psychologii Różnic Indywidualnych i Diagnostyki Psychologicznej w Instytucie Psychologii na Wydziale Zamiejscowym Uniwersytetu Humanistycznospołecznego SWPS w Poznaniu.

*** Prof. dr hab. Piotr Oleś – kierownik Katedry Psychologii Osobowości w Instytucie Psychologii w Katolickim Uniwersytecie Lubelskim Jana Pawła II oraz Katedry Diagnostyki Psychologicznej w Uniwersytecie Humanistycznospołecznym SWPS. Autor takich monografii, jak: *Wprowadzenie do psychologii osobowości*, *Psychologia człowieka dorosłego*, *Psychologia przełomu połowy życia*.

Praca ta składa się z piętnastu rozdziałów. Dla zwięzłości i precyzyjności wywodu pogrupujemy je w następujące punkty, by następnie wyjaśnić powód tego zabiegu:

- A. Rozdziały: 1. *Dlaczego o tożsamości?*, 2. *Tożsamość osobista*, 3. *Motywowane konstruowanie tożsamości*.
- B. Rozdziały od 4 do 12 zawierają opis sześciu projektów badawczych, mających na celu przeanalizowanie oraz zinterpretowanie określonych treści i poczuciu tożsamościowych wpływających na funkcjonowanie i działanie człowieka.
- C. Rozdziały od 13 do 15 przedstawiają zależność tożsamości od środowiska zewnętrznego, od uwarunkowań kulturowych: *W kierunku jeszcze jednej teorii tożsamości*

osobistej, Tożsamość i jej zaprzeczenia oraz Socjokulturowe aspekty tożsamości, a także zwracają uwagę na wieloaspektowość pojęcia tożsamość i jej filozoficzne konotacje.

Przechodząc do analizy rozdziałów zawartych w podpunkcie A, należy zadać sobie pytanie, czy potrafimy wyobrazić sobie człowieka bez tożsamości. Bo jeśli tak, to zrazu mogą pojawić się w myśli następujące dzieła: Herberta Marcuse'a *Człowiek jednowymiarowy* czy Roberta Musila *Człowiek bez właściwości*. Jak podkreślają autorzy recenzowanej publikacji: to, kim jestem, jakie mam o sobie wyobrażenia, oraz to, co inni myślą na mój temat, zawarte jest w pamięci autobiograficznej. Interesujące z badawczego punktu widzenia wydaje się rozróżnienie między tożsamością a koncepcją siebie oraz tożsamością a osobowością. Koncepcja siebie dąży do odpowiedzi, jaki/a jestem, ma zakres poszerzony i mglisty. Osobowość natomiast ma charakter zobiektywizowany, wieloaspektowy, tożsamość zaś jest podmiotowa oraz składa się z pewnych precyzyjnych treści. Osobowość może być opisywana na podstawie obserwacji zachowania, jednak uchwycenie esencji tożsamości nie jest już takie proste, gdyż „tożsamość jest emanacją osobowości, (...) świadomością osobowości, (...) interpretacją świadomości” (Batory, Brygoła, Oleś, 2006, s. 31). Autorzy recenzowanej publikacji odwołują się do teorii statusów Jamesa Marcii, gdzie istotne znaczenie w toku formowania się tożsamości ma aspekt poszukiwania i zaangażowania. Wskazany autor wymienia cztery statusy dotyczące tożsamości: 1. tożsamość osiągnięta, cechująca się silnym poszukiwaniem i silnym zaangażowaniem; 2. moratorium, cechujące się silnym poszukiwaniem i słabym zaangażowaniem; 3. tożsamość przejęta, która cechuje się słabym poszukiwaniem i silnym zaangażowaniem; 4. tożsamość rozproszona cechująca się słabym poszukiwaniem i słabym zaangażowaniem (Batory, Brygoła, Oleś 2006). Przypatrując się fenomenowi tożsamości, autorzy publikacji zwrócili uwagę na dwa kluczowe zjawiska: p o s z u k i w a n i e w s z e r z (tak znaczące dla płynnej Baumanowskiej nowoczesności) oraz p o s z u k i w a n i e w g ł ą b, które wiąże się z kategorią zobowią-

zania i Buberowską odpowiedzialnością i substytucją (Buber, 1992).

Z punktu widzenia metodologii nauk empirycznych, a także psychologii społeczno-poznawczej powstała teoria motywowanego konstruowania tożsamości, składająca się z sześciu bazowych motywów (potrzeb) tożsamościowych: samooceeny, skuteczności, ciągłości, odrębności, przynależności i sensu. Każdą ze wskazanych treści tożsamościowych można określić, jeśli weźmie się pod uwagę dany wymiar „subiektywnie spostrzeganej struktury tożsamości: poznawczy (postrzegana centralność i ważność), afektywny (pozytywny afekt) i behawioralny (zachowanie zgodnie z tożsamością)” (Batory, Brygoła, Oleś, 2006, s. 55). Na podstawie przytoczonych badań eksperymentalnych autorzy doszli do wniosku, że im bardziej dane treści tożsamościowe stanowią źródło poczucia własnej wartości, wyższej skuteczności działań, sensu egzystencji itd., tym istotniejsze zajmują miejsce w ogólnym systemie Ja człowieka.

W rozdziałach wskazanych w podpunkcie B autorzy publikacji prezentują nam wyniki badań dotyczące takich kwestii, jak: Projekt 1 – *Dynamika tożsamości: reorganizacja w czasie* (okres dwóch miesięcy), Projekt 2 – *Zagrożona tożsamość: które treści tożsamościowe są szczególnie cenne w obliczu jej zagrożenia?*, Projekt 3 – *Wymiary tożsamości osobistej: spójność stabilność otwartość*, Projekt 4 – *Zmiany struktury tożsamości pod wpływem modyfikacji samooceeny. Jak samooceena wpływa na strukturę tożsamości?*, Projekt 5 – *W kierunku metapoziumu tożsamości*, Projekt 6 – *Rdzenne poczucia tożsamościowe*. W moim odczuciu – być może ze względu na wykształcenie filozoficzne i zainteresowanie psychologią egzystencjalną – najbardziej interesujący wydał się projekt ostatni, ale do niego odniosę się w późniejszych rozważaniach. Biorąc pod uwagę pierwszy projekt, autorzy monografii stwierdzili (analizując wypowiedzi studentów lubelskich uczelni), że pewne zmiany dotyczące poczucia bezpieczeństwa, co dotyczy relacji interpersonalnych, związane są także z rozwojem, poczuciem własnej wartości, a przede wszystkim ciągłości tego, kim w rzeczywistości się jest, co znajduje odzwierciedlenie

w formie tożsamości. Istotna jest także rola dialogowości jako mechanizmu reorganizacji tożsamości. Dialogowość koreluje z poczuciem sensu egzystencji, bowiem „im bardziej dialogowy jest dany element tożsamości [treść], tym silniej zaspokajają poczucie sensu życia” (Batory, Brygoła, Oleś, 2006, s. 118), co najprawdopodobniej stanowi konsekwencje powiązań dialogowości z narracyjnym wymiarem ludzkiej egzystencji.

Sledząc analizy projektu 2, należy zaznaczyć, że najciekawsze spostrzeżenie dotyczy faktu, iż im większe mamy poczucie pewności i ważności odnośnie do treści tożsamościowej, tym więcej negatywnych (destruktywnych) emocji odczuwamy, gdy zauważamy zagrożenie tych jakości w naszym życiu. W momentach niebezpieczeństwa człowiek bardziej skupia się na treściach motywacyjnych, czyli sensie życia, samoocenie i ciągłości, gdyż dzięki nim właśnie możemy przewidywać potencjalne zagrożenie. Istotną funkcję w projekcie tym odgrywa Teoria Opanowania Trwogi Toma Pyszczyńskiego, Jeffa Greenberga i Sheldona Solomona (jako klamra spinająca sens, samoocenę i poczucie ciągłości zachowań). Wskazani autorzy sądzą, że dane treści tożsamościowe stanowią wartościowe zasoby w walce z egzystencjalnym lękiem i grozą. W podrozdziale tym wymienionych zostało i zdefiniowanych *s z e s n a ś c i e p o c z u ć t o ż s a m o ś c i o w y c h*, które miałyby warunkować funkcjonowanie człowieka zarówno w sferze prywatnej, jak i odniesień społecznych: poczucie ciągłości, unikalności, odrębności, zgodności z sobą, własnej wartości, godności, pewności co do własnej osoby, wewnętrznej stałości, otwartości, skuteczności, twórczego zaangażowania, gotowości do zmiany, świeżości, wewnętrznej różnorodności, wewnętrznej integracji i wewnętrznej jedności. Kluczowe wydaje się stwierdzenie, że określone poczucia są ważnymi sposobami doświadczania samego siebie.

Trzeci projekt zakłada: aby ukształtować zdrową i koherentną (a przede wszystkim konstruktywną rozwojowo) tożsamość, należy dążyć do zachowania wewnętrznej spójności, stabilności, która związana jest ze stanem równowagi psychicznej, oraz trwałości przy-

jętych i zakotwiczonych wartości. Otwartość w tym przypadku opierałaby się na ewolucyjnym wprowadzaniu zmian w system tożsamościowy, bycie zaintrygowanym, występuje możliwość korygowania własnego już utrwalonego światopoglądu, a „nowy powiew świeżości” dzięki świadomości wprowadzanych zmian może doprowadzić do wartościowego rozwoju osobowego. „Rozwój tożsamości opiera się z kolei na balansowaniu między procesami adaptacji i transgresji, przebiegającymi na przemian lub równolegle” (Batory, Brygoła, Oleś, 2006, s. 221). Możemy rozumieć to w ten sposób, że z jednej strony człowiek dąży do samotranscendencji (Frankl, 2009) oraz działa w sposób przemyślany i transgresyjny (Kozielecki, 2000), ponieważ chciałby on decydować o swoich wyborach, z drugiej zaś przekształca się i pragnie przystosować do otaczającej rzeczywistości, a także egzystować według określonych zastanych wzorców zachowań.

Projekt 4 zwraca uwagę na to, w jaki sposób ludzka samoocena oddziałuje na strukturę tożsamości. Jeśli u danej osoby dominuje wymiar stabilności, wówczas pod wpływem obniżenia samooceny może dojść do uaktywnienia spójności, jak również do większej otwartości na zmiany. W przypadku ludzi, którzy charakteryzują się większą osobową spójnością, możemy dostrzec, iż pod wpływem negatywnych informacji zwrotnych na swój temat nie dostosowują się oni do tego, co „serwują” im społeczne imperatywy, a na bazie autorefleksji i wglądu w siebie sami uświadamiają sobie, jakie cechy należałoby w sobie skorygować. O osobach takich mówi się, że są *w e w n ą t r z s t e r o w n e, a u t o n o m i c z n e i z m o t y w o w a n e*. Autorzy publikacji trafnie odwołali się do koncepcji *J a i n t e n c j o n a l n e g o* Kazimierza Obuchowskiego (2000). Człowiek, który zaangażowany jest w to, by w pełni stać się sobą, rozwijać swoje zainteresowania, działa w zgodzie z własnym sumieniem, podchodzi do informacji płynących z zewnątrz w sposób zracjonalizowany, rzeczowy i autorefleksyjny. Pojawia się tutaj kategoria samonaprawy. Warto byłoby również odnieść się do koncepcji *d e z i n t e g r a c j i p o z y t y w n e j* Kazimierza Dąbrowskiego, który uważał, iż rozwój osobowy

nie wynika głównie z określonej i precyzyjnej drogi życiowej i obranych celów, a jest zależny od czynników egzystencjalnych: traumy i lęku (egzystencjalnego) oraz tego, w jaki sposób radzimy sobie z nieprzyjemnymi emocjami (Dąbrowski, 1996). Jednostki, u których dominuje wymiar otwartości, są podatne na wpływy otoczenia, co stwierdzili autorzy monografii na podstawie analizy wypowiedzi badanych (dane empiryczne).

W projekcie 5 spotykamy się z chęcią stworzenia perspektywy metapoziumu tożsamości. Przeanalizowana została relacja między stabilną i pozytywną integracją a niezobowiązującą otwartością. Otwartość ta charakteryzuje się płynnością i nieokreślonością zachowań i działań, a także eksperymentowaniem w obrębie tożsamości i przyoblekaniem różnorodnych ról społecznych, co wiąże się z relatywizmem moralnym i aksjologicznym. Stabilna i pozytywna integracja dotyczy pewnej harmonii w myśleniu na swój własny temat, jak również zachowania koherencji między myśleniem a działaniem w świecie. Autorzy zastanawiają się przede wszystkim, co będzie skutkiem działania „niskiego nasilenia integracji oraz wysokiego nasilenia niezobowiązującej otwartości” (Batory, Brygoła, Oleś, 2006, s. 272). Na bazie powyższego może narodzić się tożsamość płynna i rozproszona. Płynność ta przejawiać się będzie głównie poprzez elementy „rozbicia” bądź „pęknięcia” tożsamości: labilność, ludyczność, brak konsekwencjalizmu w działaniach, zachowania zgodne z pluralizmem etycznym.

Jak nadmieniałam wcześniej, najbardziej interesujący wydaje się aspekt dotyczący r d z e n n y c h p o c z u ć t o ż s a m o ś c i o w y c h. Tymi rdzennymi poczuciami tożsamościowymi są: poczucie własnej wartości, poczucie własnej skuteczności i poczucie godności. Godność wydaje się najważniejsza nie tylko z punktu widzenia psychologii poznawczej, ale też psychologii egzystencjalnej, psychologii humanistycznej, a przede wszystkim filozofii dialogu i filozofii personalistycznej. Józef Tischner niejednokrotnie podkreślał, że godność stanowi niezbywalny składnik zindywidualizowanej i społecznej tożsamości (Tischner, 2011). Poprzez poczucie własnej wartości (ważności) człowiek dokonuje

znaczących egzystencjalnych wyborów, poczucie to ma również walory motywacyjne, gdyż dzięki poczuciu własnej wartości możliwy jest jakościowy wzrost interakcji społecznych, co warunkuje dobrostan emocjonalno-psychiczny. Poczucie własnej skuteczności związane jest ze świadomością swoich ograniczeń oraz ze zracjonalizowanym pojęciem nadziei, która pojawia się wówczas, gdy potrafisz w precyzyjny sposób wyznaczać sobie zadania i je w toku życia rozwiązywać, wypełniać. Curtis Dunkel zwraca uwagę na *J a m o ż l i w e*, które zależne są od wymogów środowiska zewnętrznego. Nie mam raz na zawsze z góry nadanej tożsamości, w toku egzystencjalnych okoliczności dopełnia się ona bądź przekształca. Ja możliwe wpływają na kierunek rozwoju i jego dynamikę.

W rozdziałach wskazanych w podpunkcie C dostrzegamy pewne związki z namysłem filozoficzno-socjologicznym. Czytamy: „Tożsamość to nie tylko samoświadomość, a więc rdzeń definicji siebie i opanowanie wewnętrznej różnorodności, ale także, i to w nie mniejszej mierze, aktywność intencjonalna i adaptacyjna” (Batory, Brygoła, Oleś, 2006, s. 318). Pod koniec monografii spotykamy się z rozróżnieniem terminologicznym na *e k s p a n s j ę* (jako nowe formy aktywności, i *n t e g r a c j ę* (scale nie i uspołnienie doświadczeń w odniesieniu do przeszłości, przyszłości i terażniejszości), *t r a n s g r e s j ę* (w kontekście wewnętrznego doświadczenia, reinterpretowania zastanych doświadczeń, przeżyć, spoglądanie na rzeczywistość z nowego, świeżego punktu widzenia, narracyjne i wielowymiarowe myślenie), a *d a p t a c j ę* (jako dostosowywanie się do już istniejących ram). Następnie możemy mieć do czynienia z następującymi zjawiskami: transgresja połączona z ekspansją może doprowadzić do powstania *p ł y n n o ś c i*. Tutaj powstaje tzw. *s y n d r o m G a u g u i n a* o charakterze skokowym. Człowiek porzuca stare zasady, normy, styl życia, przyjaciół, pracę w korporacji i zaczyna spokojne życie na wsi, nauczając w wiejskiej szkole, spotykamy się więc z momentem, w którym człowiek odnajduje nowy sens życia. Dzięki połączeniu integracji z ekspansją dostrzegamy zjawisko *a s y m i l a c j i* ludzkich aktywności i twórczości. Jako

przykład możemy podać studentów z małych miejscowości, którzy porzucając je, wyjeżdżają w świat (na studia), by również realizować pasje (sport, gra na fortepianie) w celu połączenia się z daną grupą społeczną. W ramach połączenia integracji z adaptacją spotykamy się z fenomenem stabilności. Doświadczenia, przeżycia i postawy jednostek mają charakter stały i powtarzalny, np. rolnik pracujący fizycznie i dbający o swoją rodzinę. Poprzez połączenie transgresji i adaptacji powstaje akomodacja. Dotyczy ona nadawania nowego znaczenia już istniejącym interakcjom i działaniom w świecie, reinterpretacji i przewartościowania tego, co człowiek robił dotychczas. Jako przykład podany zostaje student chemii, który uczy się już nie tylko po to, by pracować w cenionym laboratorium, ale po to, by w przyszłości produkować narkotyki czy środki wybuchowe. Autorzy publikacji zwracają uwagę na aspekt odkrywania i kreowania tożsamości.

Twórcy monografii doszli w swych rozważaniach do konkluzji, że dynamika leżąca u podstaw poczucia tożsamości uzależniona jest od skomplikowanego stosunku między refleksyjnością (interpretacja przeżywania) a aktywnością i działaniem ludzi. Tożsamość podatna jest na zmiany, w związku z czym ma charakter rozwojowy i procesualny. Między jej poczuciem a kreatywnym i twórczym przystosowaniem dochodzi do relacji symetrycznej, bowiem przystosowanie wpływa na poczucie tożsamościowe i na odwrót – tożsamość oddziałuje na przystosowanie (Batory, Brygoła, Oleś, 2006, s. 333).

Autorzy publikacji, odwołując się do twórcy tożsamości narracyjnej Dana McAdamsa, stwierdzają, że pytania i refleksje tożsamościowe towarzyszą człowiekowi od zawsze. Jednak dzięki wiedzy antropologów konstruowanie tożsamości nie jest możliwe tylko poprzez emocje, uczucia, określone życiowe okoliczności, a konieczny jest pewien zakres swobód, wolności, jak również samodystanosowanie się wobec wynikłych problemów natury psychicznej i egzystencjalnej. Obuchowski zauważył, że w toku rozwoju cywilizacyjnego i kulturowego następuje poszerzanie ludzkiej podmiotowości, człowiek przestaje być autorem siebie, a zaczyna

być projektantem łączącym przewartościować system wartości oraz przeformułować poczucie tożsamości. Wprowadzona została teoria stylów tożsamościowych Michaela Berzonsky'ego, styl dyfuzyjno-unikowy, który charakteryzuje się odwlekaniem decyzji dotyczącej osobistej tożsamości, lekceważeniem zobowiązań, brakiem autorefleksji oraz egzystowaniem podług moralności sytuacyjnej i przygodnej. Czynniki, które stabilizują poczucie tożsamości, są: określona koncepcja siebie, usystematyzowany światopogląd, czyli projektowanie siebie w przyszłość, dzieje osobistych doświadczeń, bliskie relacje interpersonalne, świadomość bycia odpowiedzialnym za drugiego człowieka, bycie członkiem grupy społecznej i tworzenie wizerunku społecznego, poczucie bycia „w swoim domu”, czyli komfortowe warunki bytowe i sprzyjające środowisko zewnętrzne. Są to tzw. kotwice tożsamościowe, które mogą zapobiec powstaniu potencjalnych zmian jakościowych w obrębie tożsamości. Twórcy *Odsłon tożsamości* stwierdzają, że za określonym zaangażowaniem w czynność, daną aktywność nie musi iść w parze progres i zmiany tożsamościowe, dialog z samym sobą zaś, dialog wewnętrzny wraz z autorefleksją stanowi jeden z istotnych mechanizmów transgresji tożsamości oraz wzmocnienia poczucia sensu w życiu.

W związku z tym, że monografia ta odnosi się głównie do kultury europejskiej i „atmosfera ryzyka”, w jakiej ta obecnie się znajduje, funkcjonująca rzeczywistość jest nazywana w rozmaity sposób: jako postmodernizm, ponowoczesność czy późna nowoczesność. Dlatego też autorzy podkreślają, że powstało już wiele koncepcji traktujących tożsamość jako fenomen nieprzerwanie się kształtujący, co nie jest związane z obojętnością moralną czy permissywnizmem. Funkcjonowanie ludzi we współczesnej cywilizacji zachodnioeuropejskiej ujmowane jest w formie *m o r a t o r i u m*, czyli wielowymiarowego eksploatowania rzeczywistości społecznej przy jednoczesnym braku zaangażowania. W ostateczności możemy dokonać przeciwstawienia kultury zachodniej kulturze wschodniej, które również zostało zaprezentowane w recenzowanej publikacji.

Istotne wydaje mi się scharakteryzowanie kultury wschodniej w aspekcie myślenia dialektycznego. Myśl chińska prezentuje takie oto pryncypia (do czego odwołali się autorzy monografii): z m i a n a, której celem jest uświadomienie człowiekowi, że życie stanowi proces, a wszelkie zasady są natury elastycznej; r e g u ł a s p r z e c z n o ś c i, opisująca rzeczywistość przepełnioną wzajemnie się uzupełniającymi antagonizmami; z a s a d a h o l i s t y c z n a, według której cokolwiek istnieje w rzeczywistości, powiązane jest z czymś innym na zasadzie koegzystencji i współistnienia. Tożsamość w ujęciu wschodnim charakteryzowałaby się pewną dozą zmienności i niestałości, tolerowaniu tego, że człowiek funkcjonuje w relatywnym świecie, co nie przeczy istnieniu praw pochodzących z logiki formalnej.

Monografia *Odsłony tożsamości* stanowi istotny wkład w badanie fenomenu tożsamości. Rozróżnienia terminologiczne, które pojawiają się w tekście, pomagają odbiorcy we własnej interpretacji tego zjawiska i refleksji nad podmiotową tożsamością. Zastosowane badania empiryczne wskazują na bardzo ważne zależności między treściami a poczuciami tożsamościowymi, a przede wszystkim stanowią próbę odpowiedzi sobie na pytanie, jakie skutki tożsamościowe i osobowościowe niosą określone cechy emocjonalne, temperament, okoliczności zewnętrzne czy panująca kultura (oraz cywilizacja). Warto sięgnąć po tę publikację, bowiem wprowadza odbiorcę w niepowtarzalny i naukowo-badawczy klimat, którego celem jest przybliżenie elementów, które mają niebagatelny wpływ na ujawnienie się istoty człowieka.

BIBLIOGRAFIA

- Batory A., Brygola E., Oleś P. (2016), *Odsłony tożsamości*. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy.
- Buber M. (1992), *Ja i Ty. Wybór pism filozoficznych*, tłum. J. Doktor. Warszawa: Instytut Wydawniczy Pax.
- Dąbrowski K. (1996), *W poszukiwaniu zdrowia psychicznego*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Frankl V. (2009), *Człowiek w poszukiwaniu sensu*, tłum. A. Wolnicka. Warszawa: Wydawnictwo Czarna Owca.
- Jaspers K. (1990), *Filozofia egzystencji*, tłum. D. Lachowska, A. Wołkowicz. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy.
- Kozielecki J. (2000), *Koncepcje psychologiczne człowieka*. Warszawa: Wydawnictwo Akademickie „Żak”.
- Mindell A. (1999), *Praca nad samym sobą: wewnętrzna praca za śniętym ciałem*, tłum. T. Teodorczyk. Warszawa: Nuit Magique.
- Obuchowski K. (2000), *Człowiek intencjonalny, czyli o tym, jak być sobą*. Poznań: Dom Wydawniczy Rebis.
- Plessner H. (1988), Pytanie o *conditio humana*. W: H. Plessner, *Pytanie o conditio humana. Wybór pism*, wybór, oprac. i wstęp Z. Krasnodębski, tłum. M. Łukasiewicz, Z. Krasnodębski. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy.
- Tischner J. (2011), *Myślenie według wartości*. Kraków: Wydawnictwo Znak.